

Nagy Ágnes

A népesség megfelelő eloszlása a térben*

A lakótér elosztásának képzetkörei a 20. század első felének magyar társadalmában

„A lakásszükséglet megfelelő, helyes és gazdaságos kielégítése a problémák egész sorát veti fel a modern társadalomban.”¹

„Senki se szegje meg az adagolást, ne éljen bőségesebben, mint a nagy tömegek.”²

Apró jelek tanúsága szerint a 19. század végén, illetve a századfordulón létezett egy olyan politikai és ideológiai lakhatásdiskurzus, amely az orvosi-higiéniái gondolkodás keretein belül képezte le a budapesti viszonyokat. Legalábbis az orvosi látásmód politikai felhasználására utalt egy olyan állítás, miszerint a lakások légméret-tartalmának társadalmi rétegek szerinti megoszlása „a szó teljes értelmében azt jelenti, hogy a gazdagok a szegény ember elől elszívják a levegőt”.³ Ez a metaforikus nyelv azonban nem vált uralkodóvá, sőt, nyom nélkül eltűnt, és soha többet nem bukkant fel úgy, mint a lakáviszonyok leképezésének politikai célokra használt kognitív, illetve nyelvi sémája. Helyette a térbeli metaforák burjánzottak. A lakhatási normák légméretekben való meghatározása és a „levegő elszívásának” képe helyett a szobák számolgotása és a lakások egymástól való „elfoglalásának” képzete uralta évtizedeken keresztül a lakhatásról való gondolkodást. A lakótér társadalmi eloszlásáról, illetve elosztásáról alkotott észlelési, gondolkodási sémák mibenléte, az évtizedek során bekövetkezett változásaik feltérképezésre várnak.

Jelen írás keretei között az I. világháborútól a II. világháború végéig vizsgálom a lakhatással kapcsolatos diskurzus, a gondolkodásmódok és nyelvi formák szerveződésének folytonosságait és átalakulásait a magyar társadalomban – elsősorban a Budapesttel kapcsolatos diskurzusra koncentrálna, de támaszkodva más magyarországi városokra vonatkozó forrásokra is. A diszkurzív elemek működését nem dinamikus vitahelyzetekben, érvelési, érdekvényesítési szituációkban ragadom meg, hanem csak a diszkurzív mező nagy vonalakban való feltérképezésére teszek kísérletet, szerveződésének sokkal inkább egyfajta statikus

* A tanulmány az OTKA K 105 953. számú, *Lakás, ház, lakhatás Budapesten: épített formák és diszkurzív terek 1870–1945* című projektjének támogatásával készült.

1 Borsos–Németh 1938: 8.

2 Küzdelem a fekete piac ellen. *Népszava* 1942. szeptember 18. 5.

3 Buchinger 1906: 8.

leírását nyújtva, mintegy a terepen történő tájékozódás első orientációs pontjait kijelölve.⁴ E feltérképező munka kétfelé irányuló figyelmet követel: nemcsak az osztályozási rendszereket kell feltárni, hanem a diskurzusok szerveződési logikáját is, azt, ahogyan az osztályozási kategóriák közötti viszonyokat elképzelték, ahogyan azok cselekményesítése megtörtént. Írásomban arra teszek kísérletet, hogy a diszkurzív mező belső mozgásait megfigyelve tetten érjem a társadalom mentális átalakulásait, illetve hogy feltárjam az észlelési, értelmezési sémákat meghatározó logikákból következő mentális pályákat, meghatározottságokat és korlátokat. Feltevésem szerint a társadalmi folyamatok, jelenségek kortársi észlelését meghatározó mentális keretek bizonyos folytonosságot képeznek. A változások a meglévő diszkurzív struktúrákon belül kezdenek formálódni az elemek cserélődése, átértelmeződése, fogalmi módosulások révén, s az eltolódások egy ponton szakadássá válnak.⁵ Ami felveti a kérdést, miként is következik ez be, mely pontokon beszélhetünk egyáltalán törésekről, illetve hogyan határozhatjuk meg a folytonosság és a törés viszonyát.

„TÁRSADALMI ÁLLÁSHOZ ILLŐ LAKÁS” ÉS „INDOKOLT LAKÁSSZÜKSÉGLET” – NORMAVÉDELEM AZ I. VILÁGHÁBORÚ ALATT

Az I. világháború kitörésének évére a lakhatás elgondolásának azon rendszere alakult ki, amely szerint a lakótérből való részesülés mértéke a társadalmi státus függvénye, magára a részesülésre pedig normaként tekintettek.⁶ A társadalmi státushierarchiának a lakások szobaszámában mért nagysága alapján felállított skálát feleltettek meg, ami olyan rögzült kifejezésformákban nyilvánult meg, mint például „a középosztály átlagos szükségletének (2-3 szoba, nagyobb családoknak 4 szoba) megfelelő lakások”,⁷ vagy „a tisztviselői lakásokra alkalmas három szobás lakások”⁸ leírását tartalmazó meghatározások. S bár a lakásszerzés döntően a bérlakásrendszer keretei között működött, piaci alapon, a lakáspiac, illetve a lakbérképzés mechanizmusaira vonatkozó egykorú megállapítások arra utaltak, hogy a piaci viszonyok folytán a lakásnagyság és a státus között kikerülhetetlen tényezőként jelen lévő lakbéreket és azon keresztül a vagyoni viszonyokat is e normarendszer részeként kezelték. Nemcsak hogy létezett a vagyoni helyzet és a társadalmi státus között egy egyértelmű megfeleltetési művelet – azaz a vagyoni

⁴ A tanulmány, mivel a vázolt problematikát illető kutatásom még folyamatban van, több vonatkozásban is hiányos. Egyelőre nem foglalkozom a diskurzus társadalmi és politikai tagoltságának kérdésével.

⁵ Anélkül, hogy egyelőre elemzési módszerként alkalmaznám, a „láthatatlan kéz” nyelvi változások modellezésére kialakított elméletét lásd: Ladstätter 2014. Fenyves Katalinnak tartozom köszönettel a cikkért.

⁶ A társadalmi státus és a fogyasztás I. világháború előtti társadalmi rendben fennálló összefüggéséhez, Bécsre vonatkozóan: Healy 2004: 22–23.

⁷ W[i]ldner] 1909: 450.

⁸ 1908: XXVII. tc. 7. §.

helyzet és a társadalmi státus egymásból kölcsönösen kiolvasható volt –, hanem a lakbérképzést is meghatározta a társadalmi státusok hierarchiájához kötött lakhatási normarendszer. A piaci, azaz anyagi érdek által meghatározott mechanizmusokat átítatta a társadalmi normáknak való megfelelés szándéka, s „innen van pl. hogy a lakosság jövedelmének emelkedésére a házbirtokosok lakbéremeléssel szoktak reagálni; különben az emelkedett jövedelmű rétegek kiszorítanák a változatlanul maradt jövedelműeket a jobb lakásokból”.⁹

Az I. világháború idején a javakhoz való hozzájutás új, a megszokottól gyökeresen eltérő alapra helyeződött.¹⁰ A háborús készletgazdálkodás keretei között – egyik fő elvként a takarékoságot követve – a javak hatósági elosztás tárgyává váltak. A lakáspiac „kötött lakásgazdálkodás” elnevezés alatt a háború második felétől kezdett betagolódni ebbe a gazdaságirányítási és elosztási rendszerbe,¹¹ új logikát vezetve be a lakhatásról való gondolkodásba. Megjelent a jog és a jogosultság képzete, így az egyén, illetve az együtt élő család és a lakás közötti viszony tartalmát az állam határozhatta meg. Az alapvető kérdés az lett, vajon az állam milyen lakhatási normákat intézményesít jogként, illetve jogosultságként. A kötött lakásgazdálkodás rendszere ugyanis két, egymástól gyökeresen eltérő logikát követő gondolkodásmód folyamatos egymásmellettiségének és ütközésének a színtere volt. A lakótérnek a háborús készletgazdálkodásba illeszkedően „gazdaságos” felhasználását szolgáló lakás-igénybevétel és lakáselosztás a társadalmi státusra alapozott normatív lakhatásképzetet bonthatta fel.

A „létező lakáskészletnek a leggazdaságosabb felhasználását”¹² célzó hatósági lakás-igénybevétel 1917 őszétől kiépülő rendszerében 1918 novemberében jelent meg az „indokolt (lakás)szükséglet” fogalma, amely az egyének, illetve családok bizonyos lakásméretre való jogosultságának képzetét hordozta.¹³ Ekkor azonban még nem nyert külön meghatározást, mibenlétére mindössze annyi utalt a jogszabályokban, hogy az indokolt szükségleten felül esik az, amit „az illető fél életviszonyainak gondos és méltányos figyelembevételével a lakáshivatal megítélése szerint nélkülözhet”.¹⁴ A jogalkotók nem definiáltak semmilyen mércét vagy értéket, hanem a köztudat részeként a lakáshivatali tisztviselők fejében is élő összefüggés működését tételezték. A definiálásra azonban 1921 áprilisában mégis sor került, mégpedig úgy, hogy az indokolt szükséglet meghatározásánál a szobák és a lakásban lakó családtagok számát állították egymással arányba.¹⁵

⁹ P[ikler] 1908: 56.

¹⁰ Healy 2004; Bihari 2008: 94–111.

¹¹ Lépésenkénti felépülése után csak 1933-ra számolták fel, fokozatosan térve vissza a piaci lakásforgalom elveire és gyakorlatához.

¹² Ferenczi 1917: 477.

¹³ 5434/1918. ME. 1. § I.

¹⁴ 5434/1918. ME. 1. § 4.

¹⁵ Első ízben: 2300/1921. ME. 14. §. A mérce szerint egy felnőtt részére két lakószoba járt, ha pedig családja is volt, úgy minden tizenöt év feletti családtag esetében plusz egy lakószoba, tizenöt év alatti két családtag esetében szintén plusz egy lakószoba, illetve foglalkozásra tekintettel külön dolgozószoba illette meg.

Ezt a mércét azonban csak a lakások igénybevehetőségének megítéléséhez, a ki nem használt lakóterület felszabadításának eszközeként alkalmazták, miközben a jogosultak lakásigényét nem e szerint ítélték meg, hanem a korábbi körülírások fenntartásával. Így az indokolt lakásszükséglet mennyiségi mértéke mellett továbbra is jogi érvennyel bírt a lakásszükséglet azon meghatározása, miszerint azt, „hogy a lakásra szoruló egyes egyének milyen lakásban nyerjenek elhelyezést élethivatásuknak, állásuknak vagy foglalkozásuknak és egyéb viszonyaiknak gondos figyelembevételével”, a lakáshivatal állapítja meg.¹⁶ Az ehhez hasonló körülírások más rendeletekbeni ismétlődéséből az is kiderült, hogy a lakhatás háború előtt működő normarendszerének kulcstényezőjét, a „társadalmi állást” is beleértették az „életviszonyokba”, hiszen „lakásszüksége annak van, aki [...] családi körülményeinek és életviszonyainak meg nem felelő lakásban” él,¹⁷ illetve „indokolt lakásszükséglete életviszonyainak, különösen társadalmi állásának megfelelő módon” nem kielégíthető.¹⁸ A jogi szabályozás ily módon még az indokolt lakásszükséglet mennyiségi normájának bevezetésével sem alapozott meg egy olyan rendszert, amelyben a lakosok kivétel nélkül az indokolt lakásszükséglet mennyiségileg, a szobaszám és a családtagok számának arányaként meghatározott mércéje szerint igényelhetek volna maguknak lakást. Azzal párhuzamosan, hogy a kötött lakásgazdálkodás egy társadalmi helyzettől független tényezőtől, a családtagok számától tette függővé a szobák jogosultságként meghatározott számát, a lakhatásról való gondolkodásnak továbbra is érvényes és intézményesült része maradt a társadalmi státushoz kötődő képzetkör. Olyannyira, hogy 1924 tavaszától a szobák és a családtagok megfelelő arányát már csak mint szükségleti minimumot tartották érvényben, s az igénybevételt szenvedők lakásszükségletének megállapítására vonatkozóan is azt mondta ki a jogszabály, hogy „az indokolt lakásszükséglet mérvét az illető egyén állására, foglalkozására és családtagjainak számára figyelemmel a lakásügyi hatóság állapítja meg”.¹⁹

A kötött lakásgazdálkodás jogi konstrukciója ugyanakkor más olyan elemet is tartalmazott, amely a lakás-igénybevételi rendszer logikájából következő tendenciák ellenében a lakhatás meglévő rendszerét és az ezzel összekötött társadalmi rendet védte. Mivel nem volt cél a meglévő lakáskészlet társadalmi újraszortása, ezért a rendeletekben leszögezték, hogy „senkinek sincs azonban joga arra, hogy a 14. §-ban megjelölt terjedelmű vagy általa megszabott minőségű lakást követeljen”.²⁰ Ugyanekkor a mások kárára történő lakásszerzésnek kívánták elejét venni azzal a tilalommal, hogy bárki is „valamely helyiségnek igénybevételét és részére kiutalását őt megillető jogként követelje”,²¹ illetve senki sem

¹⁶ 2300/1921. ME. 17. §. Ugyanez ismétlődött a későbbi lakásrendeletekben is.

¹⁷ 5555/1922. ME. 3. §.

¹⁸ 8500/1921. ME. 4. cikk.

¹⁹ 3333/1924. ME. 12. §.

²⁰ 2300/1921. ME. 17. §. A 14. § tartalmazta az „indokolt szükséglet” meghatározását.

²¹ 2300/1921. ME. 17. §.

követelhetette önmaga számára az általa bejelentett lakás kiutalását.²² Ily módon a jogi struktúra megakadályozta, hogy bárki is a lakáskategóriák közötti egyéni előrelépésre használja a hatósági lakáselosztást. A jogalkotás a legszigorúbban tartózkodott attól, hogy a teljes társadalomra kiterjedően újrendezze a lakásviszonyokat a lakások, illetve a lakótér újraosztása révén, igyekezett minden olyan utat lezárni, ami egyrészt egyenlősítő irányba mutatott, másrészt ami a lakásmobilitás csatornáit nyitotta volna meg. A lakásmobilitás megnyitása – e gondolkodás szerint – a társadalmi rendet kezdte volna ki, hiszen valaki anélkül juthatott volna előrébb a lakáshierarchiában, hogy azt a társadalmi pozíciójában bekövetkezett változás alapozta volna meg.

A lakásügyi szakemberek szintén az addigi normarendszer érvényességéhez ragaszkodtak. Erről árulkodtak olyan normatív megfogalmazásaik, mint „mihelyt a polgári család különböző nemű tagjait egy hálósobába zsúfolják, vagy akárcsak elveszik ebédlőjét, kulturális és erkölcsi életszínvonala oly mértékben szenvedhet, amelyet a köz szempontjából el kell kerülni”.²³ Azáltal, hogy mindig a társadalmi státushoz kötött normatív rendszerrel állították ellentétbe a háborús lakásrendszert, viszonyítási pontként érvényben tartották az addigi normákat. Borsos Endre a lakásügyek miniszteri biztosaként a következőképpen érvelt az igazságügyminiszter előtt:

„Az irányadó elv az, hogy a rekvirálás minél kevesebb kellemetlenséggel járjon az illetőkre, s azért minden egyes esetben tekintetbe vesszük a felek társadalmi állását is. Nem tartom szerencsés gondolatnak szabályozni, hogy a családtagok számára való tekintettel, kit milyen lakás illet, mert a lakásszükség mérve nem mindig az illető családtagjainak számától, hanem foglalkozásától, társadalmi állásától, a családtagok egészségi viszonyaitól és egyéb körülményektől is függ.”²⁴

Véleményeikben ugyanakkor a szembeállítás politikai, ideológiai tartalmat is nyert, és állandósult az azonosítás a hatósági lakás-igénybevétel rendszere és a „bolsevizmus”, „kommunizmus”, „proletarizál(ód)ás” között. Tipikus érvelés volt az, miszerint „kizárólag a kommunisztikus irányú államban lehet oly kényszerű alkalmazni, mely a lakásügyformaságot eredményezi”,²⁵ és hogy ebben a társadalom „proletarizálásának” tendenciája rejlik.²⁶

Ilyen formában mindazon problémákról való gondolkodás, amelyeket a hatósági lakás-igénybevétel rendszere a lakhatás elgondolásával és normáival kapcsolatban felvetett, a politikai értelmezés és kategorizálás terepére csúszott át, és az ideologikus besoroláson túl nem vált reflexió tárgyává.²⁷ Noha a hatósági

²² 2222/1923. ME. 23. §.

²³ Ferenczi 1917: 479.

²⁴ Borsos 1929: 174.

²⁵ Jellinek 1920: 33.

²⁶ Jellinek 1920: 34.

²⁷ Ez alól a magánjog körül folyó jogászai viták kivételt képeztek.

lakás-igénybevétel rendszere éveken keresztül rengeteg szakmai és politikai támadást, illetve vitát váltott ki, a kötött lakásgazdálkodás körül forgó gondolkodás mégsem vezetett olyan koherens lakhatási képzetrendszer kialakulásához, amely a társadalmi státusra épülő normarendszer alternatívája lehetett volna. Eközben a lakhatás normatív képzetrendszere sértetlenül átvészelte a háborús gazdálkodás rendszerét, amelynek logikája nyom nélkül húzódott vissza a kötött lakásgazdálkodás felszámolásával, miközben a normatív képzetrendszer a jogalkotás által legitimált formában is folyamatosan érvényben maradt.

„RACIONÁLIS TÉRKIHASZNÁLÁS”²⁸ – A TÖMEGTÁRSADALOM LAKÁSKÉPZETE

Az építészsakmában azonban – a nemzetközi trendekbe illeszkedve – központi problémává vált a lakásszükséglet fogalma, még hozzá egy új típusú lakhatási képzetrendszerbe ágyazódva. A magukat az „új építészet” képviselőiként meghatározó magyar építészek körében egy gyökeresen új társadalom- és emberképen alapuló lakhatásegondolás formálódott a két világháború között. Ennek elvei alakították azt a víziót, amit Kaffka Péter építész az 1930-as évek elején a gépi világ élményének hatására vázolt fel a lakásméretek meghatározásával kapcsolatban. Úgy látta, hogy „ma már nem hangzik fantasztikusan az sem, hogy valamikor ezt a tudományos megállapítást gépszerkezet fogja elvégezni. Az építő vagy lakást kereső beállítja a kívánságait és a számológép továbbfordítása után megkapja a neki legmegfelelőbb lakás méreteit.”²⁹ Az elképzelés, hogy a jövőben egy gép segítségével bárki kiszámolhatja a számára megfelelő lakás méreteit, mindannak ellentmondott, amit akkoriban a lakhatásról gondoltak. Nem illeszkedett a lakástípusok társadalmi hierarchiához kötött felfogásába, amely a lakásméretet a társadalmi státus által determinálnak tekintette, és ennek betartását alapvető társadalmi normaként kezelte. S homlokegyenest az ellenkezője volt a háborús lakásgazdálkodás idején bevett ügyintézési gyakorlatnak, miszerint a lakáshivatal tisztviselője egyéni belátása alapján bírálja el az igénylők lakásszükségletét a jogszabályoknak és a társadalmi normáknak megfelelően. Ehelyett egy gép, azaz a társadalmi viszonyrendszeren kívül álló technikai eszköz végezne el egy matematikai műveletet, a lakásszükséglet meghatározásában megszokott tényezőkön kívül eső, új típusú kritériumok szerint. Kaffka Péter gondolata azoknak az I. világháború végén megjelenő, majd még évekig fennálló lakásbérleti jogszabályoknak a képzetvilágával állt közvetlen rokonságban, amelyek ellen 1918–1919-től kezdve jogászok, szociálpolitikusok és maguk a lakosok tiltakoztak a legfelháborodottabb hangon. Ez ugyanis a minden egyes lakosra társadalmi

²⁸ Botha 1932: 256.

²⁹ Kaffka 1931: 364.

helyzetétől függetlenül kiszámítható indokolt lakásszükséglet gondolatának volt a technicizált víziója.

Kaffka cikke nem volt egyedüli. A lakásszükséglet meghatározásának kérdése gyakran tárgyalt témává vált szaklapokban és építészeti írásokban az 1930-as évek elején. A cikkek egy része külföldi elgondolások bemutatásából állt, s arról számolt be, milyen számítási módok jelentek meg és váltak jogi szabályozások alapjává más országokban a lakásszükséglet megállapítására.³⁰ A számítási módok egyik változata a lakáson belüli egyes helyiségek négyzetméterben megadott legkisebb szükséges vagy megfelelő nagyságával operált, és e méretekből számolta tovább, hogy a különböző létszámú családoknak mekkora lakásra van szükségük. A másik változat pedig az egy főre négyzetméterben eső szükséges alapterületet határozta meg, és ezt kapcsolta össze a személyek és a helyiségek száma közötti megfelelő aránnyal.³¹

Ami a lakásszükséglet meghatározásának problémájával az 1920–1930-as évek fordulójától kezdve intenzíven foglalkozó magyar építészeket illeti, Forgó Pál például 1928-ban úgy vélte, „a baj éppen az, hogy a kérdés, a lakásigények kérdése durván sincs körülhatárolva, amennyiben igen, az hamis, elavult szempontok szerint történik”.³² Sommer Lajos ugyanekkor úgy látta, „az bizonyos, hogy a lakosság egyes osztályainak lakásszükségletét normális mérték szerint megszabni nagyon nehéz. [...] Addig mégis eljutottunk, hogy a normális lakásszükséglet összeállítható.”³³ A lakásszükséglet megállapításának programszerűen megfogalmazott elvei tökéletesen egybevágtak a Kaffka Péter által vizionált számológéppel. Olyan építészeti hasonlatok sorjázta egymás után, mint „a szigorúan számba vett szükséglet s annak logaritmus-léc útmutatása szerint történő kielégítése”,³⁴ „a modern ház, a modern lakás matematikai feladat épúgy, mint a gép, a híd, bármely műszaki munka”,³⁵ vagy „az új alaprajz precíziós szerkezetté kezd átalakulni”.³⁶ Vagyis ugyanúgy a társadalmi státusoktól független mérnöki számítás és mérés elvén alapultak, egy olyan látásmód alapján, mely szerint „az ember alapigényei, primér szükségletei mindenkor és mindenhol ugyanazok”,³⁷ s „a tudomány pontosan megállapítja, hogy egy-egy személy egészséges életéhez mennyi levegő és világosság, tehát mennyi ablakfelület, mennyi lakóterület, fűtés, háztartási hely, mosdóhely stb. kell”.³⁸ A biológiai lényként meghatározott ember működésének helyigényére és ennek a lakásban lakók létszámától függő sokszorozására épülő lakhatásfelfogás olyan alapelvekre támaszkodott, mint a „mozgástér tudományos

30 Ilyen híradások jelentek meg a *Városi Szemlében*.

31 Sommer 1929; Bierbauer 1932; N. n. 1939; Pápay 1942.

32 Forgó 1928: 21.

33 Sommer 1929: 1247.

34 Forgó 1928: 127.

35 Bor 1929: 72.

36 Kozma 1933: 375–376.

37 Forgó 1928: 141.

38 Bor 1929: 72.

számítása³⁹ – négyzetméterben, egy főre megadva –, vagy a létszám és életfunkciók által diktált helyfoglalás, mint a helyiség méretének a bútorhasználat mellett alapvetően meghatározó tényezője.⁴⁰ Ezek az elvek a külföldi minták ismertetéséhez hasonló konkrét számításokban is testet öltöttek.⁴¹

Az építészeti lakásszükséglet-számításoknak a társadalmi státus és a szobaszám viszonyán alapuló normarendszertől való elszakadása mögött a modern ipari tömegtársadalom eszméje, gondolkodásmódja és nyelvezete állt. Ennek az építészeti diskurzusnak nem volt része egy státushierarchia szerint kialakított társadalmi kategóriarendszer.⁴² Alanyát az „ember”, a „mindenki” képezte. Kozma Lajos a „kislakást” „mindenki”, illetve a „mai kisember” szükségletének nevezte, s mint „tömegszükségletről” beszélt róla 1936-ban.⁴³ Kaesz Gyula ugyanekkor a „modern kislakásban” élt „átlaglakónak”, „nagy általánosságának”, „mai embereknek” mondta.⁴⁴ Mindig az „ember” igényeiről volt szó, nem társadalmi helyzete, hanem biológiai, tehát mindenkire egyformán érvényesnek tételezett szükségletei által meghatározott lakásigényéről. Anyagi helyzet tekintetében ugyan beszéltek „kiszegisztenciákról”, de anélkül, hogy ezt valamely bevett és a státushierarchiában elhelyezett társadalmi csoportmegjelöléshez kötötték volna.⁴⁵

A hierarchiát mellőző társadalomkép a lakás teréről, annak belső felosztásáról való gondolkodásban is testet öltött a modern építészet elvei mellett elköteleződő építészek körében. A szobaszám és a társadalmi státus megfeleltetési rendszerének alternatívájaként egy egészen más logikán alapuló lakástípus-, illetve alaprajzi rendszerre való áttérést sürgettek. A lakás terének szervezését a hazai viszonyok között teljesen új alapra kívánták helyezni: az egyforma nagyságú, így bármilyen célra használható szobák rendszerét a nappali, avagy lakókonyha plusz hálófülkék bizonyos országokban bevett rendszerével váltva fel.⁴⁶ Ez a rendszer a lakásnagyságot a hierarchikus logika helyett a társadalmi státustól független tényezővel, a háztartásszerkezettel állította kapcsolatba, s propagálói kifejezetten kritizálták azt a gondolkodásmódot, amely a szobaszámot a társadalmi státussal azonosította.⁴⁷

Ez a hazai gyakorlatban ismeretlen térszervezési gondolkodás szakítást jelentett a megszokott alaprajzi logika mögött álló társadalomképpel is. Alkalmazása ellehetetlenítette volna a hierarchikus logikát, a tér ilyenfajta szervezésébe ugyanis a szobaszám szerinti rendszer nem volt beleilleszthető. Abban a felfogásban, amely a státusokhoz rendelte hozzá a lakásnagyság szobaszám szerint felállított hierarchiáját, a nappali szoba és hálófülkék rendszerét nem lehetett

³⁹ *A 4 nagy fejezet* [1933]: 14.

⁴⁰ Botha 1932: 256.

⁴¹ Sommer 1929; *A 4 nagy fejezet* [1933]: 14.

⁴² A diskurzus belső tagolódása, a hierarchikus társadalomszemléletbe való átmenete további vizsgálatot igényel.

⁴³ Kozma 1936.

⁴⁴ Kaesz 1934.

⁴⁵ Molnár 1936.

⁴⁶ Az építészek Angliára, Hollandiára, Belgiumra és Németországra hivatkoztak példaként.

⁴⁷ Paulheim 1941: 163; Kotsis 1941: 16.

értelmezni. A hálófülkés, avagy hálószobás alaprajzi rendszer logikája a háztartás nagyságán és összetételén nyugodott: a lakás „megfelelő nagyságát” a hálószobák-
nak vagy hálófülkéknek, valamint a családtagok számának és nem szerinti meg-
oszlásának összefüggése adta ki.⁴⁸ S mivel a lakáson belül az egy egyénhez tar-
tozó elkülönített egység nem a szobát, hanem az annál kisebb, szokatlan méretű
hálószobát, hálófülkét jelentette, így a lakást nem is szobaszám alapján mérték,
hanem az egyénre jutó helyek száma alapján definiálták: az ágyak vagy a háló-
fülkék száma szerint.⁴⁹

„ÖSSZEHÚZÓDÁS”, ÖSSZEKÖLTÖZÉS – FELFORDULT LAKÁSVISZONYOK⁵⁰

Az I. világháborús kötött lakásgazdálkodás felszámolása az 1920-as évek végéig
elhúzódó, lépésenkénti folyamat volt. A feszültség azonban, amely éveken
keresztül az indokolt lakásszükséglet logikája és a társadalmi státuson alapuló
normarendszer között állt fenn, ezután sem szűnt meg meghatározni a lakhatás
tapasztalatát és az arról való gondolkodást, csak éppen más jelenségben generáló-
dott. Mégpedig az I. világháborús lakásrendszer keretén belül jogi eszközökkel is
óvott normarendszer és a háború által kiváltott, korábban nem tapasztalt lakás-
mobilitási folyamatok között.

A lakások társadalmi eloszlásának státushoz kötött normatív elképzelése
átvészelte a háborús éveket, és ez határozta meg a lakhatásról való gondolko-
dást a Horthy-korszakban is. A továbbra is érvényben maradó szemlélet szerint
a társadalmi rend akkor áll fenn, ha a társadalom tagjai a társadalmi helyzetük
szerint őket megillető nagyságú, illetve típusú lakásban laknak. A lakásnagyság
társadalmi státushoz rendelése többféle nyelvi formát ölthetett, de mindegyik
állandósult panelként működött, és alig mutatott változást a két vagy három
évtizeddel korábbi megfogalmazásokhoz képest. Összeköthették a kettőt a „meg-
felelő” jelzővel, úgymint „az e társadalmi osztály viszonyainak megfelelő laká-
sok”,⁵¹ „a magántisztviselők társadalmi állásának megfelelő lakások”,⁵² „a hivatali
és társadalmi követelményüknek megfelelő lakás”,⁵³ „rendkívül fontos az a körülmény,
hogy a közalkalmazottak lakáspénzeikért szükségletüknek és társadalmi
állásuknak megfelelő lakásokat feltétlenül kapjanak”.⁵⁴ Illetve a már korábban

⁴⁸ Preisich 1931: 49; Botha 1932: 259–260; Kaesz 1934: 31.

⁴⁹ Varga 1942. Lásd a cikkhez közölt tervrajzokat, többek között Kotsis Iván és ifj. Dávid Károly terveit.

⁵⁰ „A háború mindenütt gyökerestől felforgatta a lakásviszonyokat” (Fái 1927: 401).

⁵¹ MNL OL K 150. 2802. csomó I. kútfő, 11-c tétel. 810/1941. I-b. BM. Veszprém vármegye alispánjának felterjesztése a belügyminiszterhez, 1941. október 1.

⁵² Hoffman [1932]: 159.

⁵³ MNL OL K 150. 2802. csomó I. kútfő, 11-c tétel. 781/1941. I-b. BM. A balassagyarmati polgármester előterjesztése az alispánnak, 1941. szeptember 22.

⁵⁴ Szövegségünk felhívása a községek háztulajdonosaihoz. *Háztulajdonosok Lapja* 1926. május 15. 2.

rögzült szófordulatok mellett egy újabb is megjelent: a „társadalmi álláshoz illő lakás” nyelvi panele.⁵⁵

A térből való részesülés eme normatív rendszer szerinti megvalósulása egyrészről a társadalmi státushoz társított tekintély megőrzésének elengedhetetlen eleme volt: ha valaki nem társadalmi státusa szerint részesült a térből, státusát környezete nem ismerte el, illetve megkérdőjelezte. A tér elvesztésében a társadalmi tekintély és egyben a társadalmi státus megrendülését látták. Másrészről a térből való „túlzott”, azaz nem az adott státushoz „járó” lakásnagyságnak megfelelő részesülés, mint normasértés, szintén társadalmi elítélés tárgya volt, például ha valaki „a társadalmi állását jóval felülmúló” lakásban él,⁵⁶ vagy „társadalmi állásához nem arányosítható nagy luxuslakásban lakik”.⁵⁷ Ugyanerről szólt egy építészeti megfigyelés is: „akadályozzák ezt elsősorban előítéletek a közönség részéről, amely nagyzást lát abban, ha egy házfelügyelőnek, vagy egy munkásnak kétszobás lakása van”.⁵⁸ Ezen a normatív megfeleltetési rendszeren belül már az I. világháború előtt megkezdődött egy meglehetősen stabil, hosszú életű diskurzus formálódása a „középosztály lakásviszonyai” címkével ellátva.⁵⁹ Az ily módon megnevezett jelenség konstruálása, észlelési és értelmezési kereteinek kialakítása azután a lakhatás háború által kiváltott jelenségei közepette öltött igazán formát, majd a gazdasági világválság mindezt csak megerősítette.

Az I. világháború a korabeli reflexiók szerint addig nem ismert lakásmobilitási folyamatokat indított el abban a közegben, ahol a lakáshelyzet, a vagyoni, illetve jövedelmi helyzet és a társadalmi státus egymásnak való normatív megfeleltetése statikus, változatlanúságot feltételező rendszert alkotott. A háborús ármozgások és a jövedelmi, illetve anyagi viszonyok radikális megváltozásának következményeként felborult a lakáskategória és a társadalmi pozíció közötti, addig egyértelmű megfeleltetési rendszer.

„Így történt, hogy míg a háború előtt mindenki természetesnek találta, hogy a szellemi munkások oly bérházakat foglaltak el, amelyekben a kézimunkások keresetviszonyait meghaladó béreket kellett fizetni, addig a háború után a helyzet felfordulása hirtelen lehetővé tette a középosztályhoz nem tartozó lakásbérlők nagy részének, hogy ugyanazokban a bérházakban oly lakásokat foglaljanak el, melyeket azelőtt nem tudtak volna megfizetni.”⁶⁰

⁵⁵ Mint például: „társadalmi állásukhoz illő lakásokat keresnek” (Szalay 1928: 446).

⁵⁶ MNL OL K 150. 2802. csomó I. kútfő, 11-c tétel. 818/1941. I-b. BM. Máramaros vármegye alispánjának előterjesztése a belügyminiszterhez, 1941. október 4.

⁵⁷ MNL OL K 150. 2802. csomó I. kútfő, 11-c tétel. 24/1942. I-b. BM. Bars és Hont közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék alispánjának felterjesztése a belügyminiszterhez, 1942. január 8.

⁵⁸ Kotsis 1942: 22.

⁵⁹ Az I. világháború előtti jelentkezéséhez: W[jildner] 1909: 450.

⁶⁰ K. Virágh 1926: 254. A cikk szerint a jelzett mozgások mögött az állt, hogy a bérmunkások béreinek emelkedése jóval nagyobb arányú volt a háború alatt, mint a tisztviselőké, így alulról fölfelé egy kiegyenlítődési folyamat indult meg.

A gazdasági világválság ugyanilyen következményekkel járt, s a háborúhoz hasonlóan kihatott a vagyoni helyzet, a társadalmi státus és a lakás közötti megfelelésre is. Egy statisztikus 1932-ben megfogalmazott megállapítása, mely szerint „a főbérleti lakások mai megoszlása nem tiszta tükrözi a bennük lakók tényleges gazdasági helyzetének”,⁶¹ jelezte, hogy a lakások nagyság szerinti megoszlásából, a gazdasági helyzetből és a társadalmi státusból felépülő azonosítási rendszer felborult, az egyik elemből már nem lehetett egyértelműen következtetni a másikra.

Az alapjaiban ártrendeződő vagyoni viszonyok ellenére a normarendszer nem fejtődött el, hanem továbbra is meghatározta a lakhatási jelenségek észlelési kereteit. Az abba nem illeszkedő újfajta lakásmobilitási formákat anomáliaként élték meg, s általánossá vált az a tapasztalat, hogy az egyének, illetve a családok nem a norma szerint nekik megfelelő lakásban laktak. Ez az élmény azonban a társadalmi státus sérülésének jelentését hordozta. Mindez egy időben lényegében változatlan elbeszélésként fogalmazódott meg, amelynek magját a „középosztály” szenvedése, áldozattá válása jelentette.

Az elbeszélés alanya ugyanis a „középosztály” volt, amely köré olyan nyelvi elemek rendeződtek, mint az „igények redukálása”, „szomorú süllyedés”, „kényszerülés”, „kisebb lakásba húzódás”, „kénytelen meghúzódnia”, „kénytelen beérni”, „kell tengődnie” – valamennyi változatban az elégtelenség, a szűkösség, az „összehúzódnia” élményét közvetítve. A háború előtt birtokolt (és normaként megélt) lakótér kiterjedésének megváltozása az összezsugorodás, az összeszűkülés, vagyis a veszteség, a valamitől való megfosztottság észlelési sémájában elhelyezett hétköznapi tapasztalat lett. Ha kisebb lakásba költözésről volt szó, akkor a normatív narratíva szerint:

„[A] középosztály tagjai közül azonban sokan egészen kicsiny lakásokban kénytelenek meghúzódnia. Az alsóbb tisztviselő réteg nagyobb városainkban, főleg Budapesten jórészt kétszobás lakással kénytelen beérni, de igen sokan élnek egyszobás lakásokban, sőt albérleti szobákban is.”⁶²

Ugyanígy „itt tehát egyrészt azok csoportosultak, akiknek be kellett érniük a legolcsóbb, a tisztviselői állással aligha összeférő szűk és kényelmetlen lakással”.⁶³ Vagy „redukálta tehát az igényeit és kisebb lakásokba vagy albérletbe húzódnia”.⁶⁴ S például az egy szoba-konyhás lakásban élés „bizony szomorú süllyedése [...] az ideális polgári lakásnak”.⁶⁵ Egy másik újdonságnak vélt lakhatási

⁶¹ Hoffman [1932]: 140.

⁶² Kerék 1943: 5.

⁶³ Hoffman [1932]: 159.

⁶⁴ Hoffman [1932]: 137.

⁶⁵ Hoffman [1932]: 152.

jelenséghez, a „háztartások összeolvadásához”⁶⁶ szintén ezek az értékítéletek kapcsolódtak:

„E kérdés vizsgálatának fokozottabb jelentőséget tulajdoníthatunk Csonka-Magyarországon, ahol a világháború utáni nyomorúság nem csupán a legalsó társadalmi rétegeket, hanem számos középosztálybeli családot is arra kényszerített, hogy főleg a közeli családtagok, de olykor egymással rokonságban nem álló családok közös lakásba költözzenek. E szomorú jelenséget nálunk főleg a fővárosban nemcsak az összeomlást követő lakásínség idején észlelték gyakran, hanem a jelenlegi világgazdasági válság kimélyülése óta a legutóbbi években is, amikor a lényegesen megromlott jövedelmi viszonyok miatt egyes családok közös lakás kibérlésére s a lakásszükséglet költségeinek ily módon való csökkentésére kényszerültek.”⁶⁷

A megélést meghatározó értelmezési séma még a „mi »összeköltözötték«” önmeghatározást is kitermelte.⁶⁸

Ugyancsak a tér negatív jelentést – „szegénységet”, „fogyatékoságot”⁶⁹ – hordozó beszűkülésének észlelési sémájába illesztődtek be a hazai modern építészet jegyében kialakult egy szoba-hallos és garzon-lakástípusokra adott reakciók, amelyek elutasították a lakóterület csökkentését.⁷⁰ Az építészek által külföldi minták alapján újonnan kínált alaprajzi, térhasználati alternatíva nem is ment át a gyakorlatba. Ily módon nem következett be egy olyan alaprajzi paradigma-váltás, amely a lakáson belüli tér gyökeresen más logikát követő felosztása révén érvénytelenítette volna a társadalmi státust és a szobaszámot egymásra vonatkozó normarendszert. A térfelosztást és a térhasználatot meghatározó képzetek és gyakorlatok változatlansága folytán megmaradt az a tapasztalati horizont, amelyet a szobák társadalmi szerepekhez kötött funkciók szerinti rendszere továbbra is normaként működtetett, miközben a mindennapi használat nem tudott megfelelni ennek. A garzonlakásban vagy a hálókülkében elképzelt modern, autonóm egyén eszméje helyett a tipikus mindennapi tapasztalat a „milyen rémes az, hogy mind a három szobában ágyaznak esténként” volt.⁷¹ A családi, sőt nem is csak családi összeköltözés gyakorlata a „modern életforma” és „modern lakhatás” elsajátítása helyett a társadalmi helyzetnek nem megfelelő összeszűkülés, összezsúfolódás élményét jelentette, miközben a normarendszernek abból a szempontból sem felelt meg, hogy felborította a lakáson belüli helyiségek ideális használati

⁶⁶ Szádeczky-Kardoss 1933: 33.

⁶⁷ Szádeczky-Kardoss 1933: 8.

⁶⁸ MNL OL K 150. 2802. csomó I. kútfő, 11-b. tétel. 984/1940. I-b. BM. Szőke András nyugalmazott tábornok folyamodványa a miniszterelnökhöz, 1940. november 2. A beadványt író nyugalmazott katonatiszt, miután „vagyonunk a pénzhígítás folytán megsemmisült és annyira elszegényedtünk, hogy sógornőim támogatással és háziiparral foglalkozva tartják el anyósomat és magukat”, anyósával és két sógornőjével költözött össze egy hatszobás lakásba.

⁶⁹ Kozma Lajost idézi: Valló 2010: 87.

⁷⁰ Valló 2010: 86–88; Valló 2011: 94.

⁷¹ Körmendi 2006: 327. A regény eredetileg 1932-ben jelent meg.

rendjét, és minden szobában alvóhelyet rendezett be. Mivel azonban nem került elsajátításra a lakáshasználat módját átértelmező új lakhatási képzetrendszer, a normáknak nem megfelelő mindennapi gyakorlat az éltélendő és szűgyellni-való kényszer élményéhez vezetett.

A lakáspiac átrendeződésének mindennapi észlelésére, megélésére kialakult diszkurzív séma fenntartotta a lakáspiaci viszonyok és a háborút átívelő lakhatási normarendszer között feszülő ellentmondást. A társadalmi státus és a lakásnagyság közötti megfeleltetés mindössze annyiban módosult, hogy a szobaszám mennyiségi skáláján lejjebb tolódott a mérce, s így a „középosztálynak megfelelő” lakásméret a kétszobás lakás lett:

„A lakást illetően ez idő szerint még kétségbeesett erőlködés van a régi színvonal fenntartására: a kötött lakásforgalom lehetővé teszi a nagyobb lakásokban maradáást. Azok azonban, akiknek új lakásra van szükségük (új házások, más helyről költözők) *kénytelenek igényeik lefokozására*; az új házakban az egész országban elsősorban a kétszobás lakások iránt van érdeklődés, azok találnak leghamarabb bérlőre [...]”⁷²

S még azt is megállapította a társadalom korabeli megfigyelője 1930-ban, hogy a középosztályba tartozás alsó határa ugyan a háromszobás lakás, azonban „ez az alsó határ a legutóbbi években elmosódott, részben még lejjebb szállt, részben emelkedett”, s mind szélesebb rétegek tolódtak az alsó határ felé. A diskurzus azonban továbbra is a korábbi normát közvetítette érvényes értéként, az attól való eltérést pedig negatív jelenségnek, kényszerű lemondásnak állította be. Az a jelenség, hogy a diskurzus állandósult jelleggel egy már megszűnt állapotot jelölt meg mintaként, normaként, s azt tételezte viszonyítási pontnak, nagyban meghatározta az ellentmondás feloldásának elgondolását. A válságként megélt helyzet megoldását a szereplők abban látták, ha újból érvényt szereznek a normatív rendnek, azaz kiküszöbölik azt a hatást, ami a státushierarchiában való gondolkodás és a gazdasági helyzetek közötti elcsúszásból következett.

„A LAKÁSOK ELFOGLALVA TARTÁSA” – A „SZÁMARÁNY” ELVE

A társadalmi státus és a lakásnagyság megfeleltetésén alapuló normarendszer a két világháború között már egyértelműen a tér birtoklásáról szólt. A lakhatásnak erőteljes térmetaforákban, a tér birtoklásának és elvesztésének képletein keresztül való szemlélete nem elsősorban a státusra épülő normarendszerből következett. Sokkal inkább egy másik szemléleti mód vetült rá, egyfajta értelmezési sémát teremtve a normarendszer megrendülésének megéléséhez. Anélkül, hogy a lakhatást érintően a társadalmi élet más területeihez hasonló gyakorisággal használták volna magát a „számarányának megfelelő” kifejezést, a lakhatással

⁷² Weis 1930: 119. (Kiemelés – N. Á.) Továbbá: Gábor 2009: 94, 98.

kapcsolatos jellegzetes logikai láncokban is jelen volt az e kifejezés mögött álló gondolkodásmód, e téren is kialakítva a tipikus észlelési sémákat. Ezek a sémák a „zsidó–keresztény” felosztás szerint szerveződtek.

Egy 1895-ben megjelent munkájában Beksics Gusztáv a „románkérdésről” és a „fajok harcáról” értekezett.⁷³ A mű a számarányelv szerinti gondolkodás esszenciája volt.⁷⁴ Beksics az általa létezőnek tételezett csoportok („fajok”) adott, zárt határokkal rendelkező területen belüli létét a tér feletti uralomért folytatott küzdelemnek látta. Azt tételezte, hogy a csoportok közötti viszony mindig a „terjeszkedés” és az „összezsugorodás” ellentétes irányú mozgásán alapul, azaz az egyik csoport mozgása a másik oldalon mindig ellentétes irányú hatást vált ki. A tér feletti uralom tényét ugyanakkor az adott csoport létszámával kötötte össze, a tér feletti uralom és a létszám között oksági kapcsolatot tételezett. A csoportok létszámbeli változásait harcként gondolta el, melynek jegyében a létszámbeli növekedés vagy csökkenés a másik csoport feletti uralom megszerzéseként vagy elvesztéseként értelmeződött. A csoport létszámbeli változása pedig a térmetaforák rendszerébe fordítódott át, és térbeli mozgásként, kiterjedésként (mint „terjeszkedés”), illetve összehúzódásként (mint „összezsugorodás”) tételeződött. A csoportok létszámbeli változásának adekvát terminusai ebben a képzetrendszerben a „térvesztés” és a „térfglalás” kifejezések voltak.

A „számarányok” elvét követő gondolkodásmód azonban egy másik alapfeltevésen is nyugodott. Ez a szemlélet azt feltételezte, hogy a javak száma véges, és az azokon osztozó csoportok között hol az egyik, hol a másik javára oszlanak meg, azaz a csoportok „terjeszkedésként” és azzal ellentétesen „összehúzódásként” elképzelt mozgása a javak tekintetében is működött: amint az egyik uralma „kiterjeszkedett” a javakra, a másik azonnal „visszahúzódott” azokról.⁷⁵ Amiből azonban az a gondolat is következett, hogy a javak megszámlálhatók, és azok bármely formájának népességen belüli eloszlása a csoportok létszámbeli arányának kell hogy megfeleljen.⁷⁶ Vagyis a rendelkezésre álló mennyiséget kell a társadalmi csoportok létszámbeli arányának megfelelően elosztani.

Ebbe a szemléleti keretbe illeszkedett a középosztályi lakhatást érintő diskurzus a maga tipikus, az „összehúzódás” élményét hordozó szóképeivel. Az ellentétpárokra épülő gondolkodás másik fele a II. világháború idején mutatkozott meg igazán. A „zsidó–keresztény” kategorizálással párosulva ez az észlelési séma nyert megfogalmazást az olyan lakhatással kapcsolatos kijelentésekben, mint „úgy veszem észre, hogy olyan mértékben laknak a fővárosban idegen állampolgárok, hogy már *a magyarság elől foglalják el a lakásokat* és veszik igénybe a cipőt, ruhát

⁷³ Beksics 1895. Ezúton is köszönöm Bolgár Dánielnek, hogy felhívta figyelmemet erre a műre.

⁷⁴ Bolgár Dániel ezt a beszédmódot „térfglalási diskurzusnak” nevezi (Bolgár 2014: 17–22).

⁷⁵ „[...] zsidók és keresztények egymás riválisai, vagyis a térfglalás zérus összegű játszma” (Bolgár 2014: 21).

⁷⁶ Ez a gondolkodásmód jellemzi Kovács Alajos munkáját: Kovács 1922.

és élelmiszert”;⁷⁷ „nagyon jól tudjuk, hogy a zsidók eddig a főváros legszebb lakásait bérelték és a keresztények voltak kénytelenek kisebb, rosszabb lakásban meghúzódni”;⁷⁸ „milyen tömegben vették el keresztény munkás és kistisztviselők elöl a belterületi olcsóbéru lakásokat [a zsidók]”;⁷⁹ vagy „láthatjuk, hogy a zsidóság mint foglalta el a keresztények elöl a legjobban használható lakásokat”.⁸⁰ A lakások „elfoglalva tartása” („mert a román uralom megszűnésével tért nyert zsidóság elfoglalta és ma is birtokban tartja a társadalmi állását jóval felülmúló és tisztviselői lakásnak megfelelő épületeket”;⁸¹ „ha Budapest vonatkozásában nézzük a kérdést, a zsidó bérlők által elfoglalva tartott lakások száma kb. 50 000 körül mozog”)⁸², „megszállása” („ezekből az adatokból kiderül, hogy a székesfőváros zsidósága, főleg a nagyobb kényelmet, gazdasági és kulturális lehetőséget biztosító lakásokat szállta meg”),⁸³ és a „terjeszkedés” („a román uralom megszünte idején az elhagyott lakásokba jórészt [...] zsidók költöztek be, az esetek nagy részében társadalmi állásuk[kal] és foglalkozásukkal járó lakásigényükön felül, terjeszkedési szándékkal”)⁸⁴ bevett szóhasználat volt a lakhatás témájában, s mindegyik a „számarányon” alapuló gondolkodásmódban gyökerezett. Mind-ezen nyelvi panelek egyszerre voltak működtethetők a társadalmi státusra épülő normarendszeren belül, valamint a társadalmi csoportok tér felett vívott harcát tetelezző szemléletben is.

A térmetaforák uralta diskurzusban ugyanakkor maga a számarány-számítási logika is működött. Olyan állítások jelentek meg, mint „a legkisebb méretű ú. n. proletárlakásokban alig van zsidó lakó (legalább is népességi arányukhoz képest), ellenben feltűnő sokan vannak a polgári jólétet jelentő 3 és 4 szobás lakásokban, népességi súlyuknak több mint kétszeres arányában”.⁸⁵ Továbbá, hogy „239 508 lakás van Budapesten, amelyek közül 56 140-nek zsidó a bérlője vagy lakója, ez tehát 24,4%. Minthogy a zsidó lakosság 20,3%, az összehasonlítás már egymagában mutatja, hogy a zsidók mennyivel kényelmesebben laknak, mint a keresztények, akiknek 79,4%-os tömege a lakások 76,6%-ába szorul össze.”⁸⁶ De ugyanilyen érvelések voltak olvashatók a nyilas újságokban

⁷⁷ Lázár Ferenc felszólalása a közigazgatási bizottság 1942. február 9-i ülésén. *Fővárosi Közlöny* 1942. február 27. 237. (Kiemelés – N. Á.)

⁷⁸ Újabb hírek a zsidók összeköltöztetése időpontjának meghosszabbításáról. *Déli Magyar Szó* 1944. június 21. 3.

⁷⁹ Bene Albert: Zsidó lakók névsorolvasása a keresztény munkások verejtékes pénzén vásárolt OTI-házakban. *Déli Magyar Szó* 1944. május 13. 3. (Kiemelés – N. Á.)

⁸⁰ Százezer zsidó lakás van Budapesten! *Déli Magyar Szó* 1944. április 29. 4. (Kiemelés – N. Á.)

⁸¹ MNL OL K 150. 2802. csomó I. kútfő, 11-c tétel. 818/1941. I-b. BM. Máramaros vármegye alispánjának előterjesztése a belügyminiszterhez, 1941. október 4.

⁸² Bocsáry Kálmán felszólalása a fővárosi közigazgatási bizottság 1943. február 8-i ülésén. *Fővárosi Közlöny* 1943. február 26. 177.

⁸³ Százezer zsidó lakás van Budapesten! *Déli Magyar Szó* 1944. április 29. 4.

⁸⁴ MNL OL K 150. 2802. csomó I. kútfő, 11-c tétel. 912/1941. I-b. BM. A dési polgármester felterjesztése a belügyminiszterhez, 1941. október 24.

⁸⁵ Matolcsy (összeáll.) é. n.: 9.

⁸⁶ Matolcsy (összeáll.) é. n.: 9.

is, miszerint „köztudomású, hogy a zsidók anyagi helyzetük folytán különösen a városokban és községekben – számarányukat tekintve – lényegesen kedvezőbb lakásviszonyok között éltek, mint a nemzsidók. Éppen ezért a zsidó kérdés rendezése során a lakásviszonyok terén is meg kell az egészségesebb állapotot teremteni.”⁸⁷ A lakás esetében azonban ez az észlelési keret további dimenzióval bővült. A lakások közötti minőségi különbségek társadalmi termelése miatt ugyanis a lakások eloszlása nem volt tisztán a lakások és a „zsidók”, illetve „keresztények” számának aránya szerint leírható. Az eloszlás bemutatásának a minőségi különbségeket is kezelnie kellett valamilyen módon, vagyis a minőségi lakás kategóriák fenti csoportok közötti eloszlását kellett megfigyelni. Így kialakult egy olyan diskurzus, amelyben a lakások minőségi skálájával szemben nem a társadalmi státusok hierarchiája állt, hanem a „zsidó–keresztény” felosztás, ami annál könnyebben volt beilleszthető a normatív sémába, mivel a „zsidó” kategória az alacsonyabbrendűség képzetét is hordozta.⁸⁸

ILLEM, JOGOSULTSÁG, ÉRDEM – AZ ÚJABB HÁBORÚS ÉVEK

A II. világháború évei a kötött lakásgazdálkodás felélesztését hozták magukkal. Ezzel szoros összefüggésben következett be a különböző logikáknak engedelmessé váló lakhatási képzetek burjánzása, összekapcsolódása, újabb és újabb mintákat kiadó elrendeződése. A lakhatásról való gondolkodásnak továbbra is érvényes rendjét képezte a társadalmi státus és a lakásnagyság megfeleltetésének normarendszere. Az értelmezésbeli eltolódások és az elemek cserélődése ezen a vázon belül ment végbe, mögöttük azonban változatlanul ott állt a stabilnak bizonyuló kognitív struktúra, nemegyszer abban a változatlan, megszokott nyelvi formában, hogy „emberek, akiknek sem *társadalmi állásuk*, sem gazdasági jelentőségük nem indokolta a nagylakások bérlését”,⁸⁹ s „naponta jönnek hozzánk a panaszkodók száza, hogy most végre *munkájuk után és társadalmi állásuknak is megfelelő lakáshoz* jutnának”.⁹⁰

A háborús évek újból életre keltették az indokolt lakásszükséglet logikáján alapuló gondolkodást, már azt megelőzően, hogy a mérce ismét részévé vált volna a háborús lakásgazdálkodásnak. A lakásviszonyok észlelésének bevett sémáiként jelentek meg az olyan megállapítások, mint „egyesek (elsősorban zsidók) nem tartanak-e elfoglalva szükségleteiket meghaladó nagyságú lakásokat”;⁹¹ „a zsidóság, valamint a szerb nemzetiségűeknél még ma is a tényleges szükségletüket

⁸⁷ Kijelölik a zsidók lakhelyeit. *Déli Magyar Szó* 1944. április 28. 5.

⁸⁸ Fenyves 2010: 223.

⁸⁹ Hogyan lehet az albérlőből főbérlő? *Pesti Újság* 1942. január 30. 7. (Kiemelés – N. Á.)

⁹⁰ Fizettségük meg a zsidókkal a kiürített piszkos lakásaik rendbehozatali költségeit. *Déli Magyar Szó* 1944. június 23. 3. (Kiemelés – N. Á.)

⁹¹ MNL OL K 150. 2802. csomó, I. kútfő. 11-d tétel. 730/1941. I-b. BM. Kolozs vármegye és Kolozsvár város főispánjának jelentése a belügyminiszternek, 1941. augusztus 31.

meghaladó lakrészek”;⁹² „a zsidóság a cseh megszállás ideje alatt kétségtelenül kedvezőbb anyagi körülmények közé került, ennekfolytán a lakásigényei, sokszor a megengedettnél nagyobb fokra is felszöktek”;⁹³ „a rendes és modern lakásokban nagyrészt a getthoból kikerült zsidóság terpeszkedik, indokolatlanul nagy lakást foglalva el”.⁹⁴ Ezek a kijelentések az I. világháborús indokolt lakásszükséglet logikáját követték, de jogilag definiált mérce nélkül, mivel megelőzték annak 1943. márciusi jogi újjáélesztését.⁹⁵ Azonban az a megfogalmazás, miszerint vannak, „akik szükségletüket meghaladó és sem társadalmi, sem anyagi helyzetük által nem indokolt nagyságú lakást bérelnék”,⁹⁶ ennek hiányában is felfedte, mit értettek hivatalos mérce hiányában „szükségletek” alatt. Itt egyértelműen másfajta kognitív kapcsolat működött, mint az I. világháborúban kialakított jogi norma logikája. Ez az értelmezés a társadalmi státusz és a lakásnagyság közötti megfeleltetés elvén alapult, vagyis az indokolt lakásszükséglet logikája a normarendszer vázába ágyazódott be.

Mivel a normatív képzetrendszerben a „zsidók” ekkorra már a normasértő csoport szerepét töltötték be, az indokolt lakásszükséglet logikáját csak erre a kategóriára vetítették rá. Ennek a hétköznapi gondolati mechanizmusnak a működése rejlett egy tizenhét éves budapesti lány 1944. májusi naplóbejegyzésének a mélyén:

„Beszéltünk Valkónéval. Mikor kértük, hogy adja oda a lakást, cseréljünk, mert ők hárman lagnak a hatalmas három szobás lakásban (zsidó). Azt felelte méltatlankodva, hogy egy személynek igazán kell egy szoba (mi négyen lakunk két szűk szobában). [...] Meg a tanácsosék. Most derült ki, hogy zsidók. Tőlük is kértük, hogy cseréljenek, nem kell nekik olyan nagy lakás [...]”⁹⁷

Noha az indokolt lakásszükséglet mennyiségi meghatározása már 1943 tavasza óta érvényben volt, a szülők egy szomszédjukhoz sem csöngettek be, hogy erre hivatkozva lakáscserét kérjenek.⁹⁸ Amikor azonban már a jogszabályokból is azt lehetett kiolvasni, hogy a „zsidókra” vonatkozóan külön kritériumokkal

⁹² MNL OL K 150. 2803. csomó, I. kútfő, 11-f tétel. 666/1942. I-b. BM. Zenta polgármesterének jelentése a belügyminiszternek, 1942. szeptember 1.

⁹³ MNL OL K 150. 2802. csomó I. kútfő, 11-c tétel. 988/1941. I-b. BM. Az ungvári polgármester jelentése a belügyminiszternek, 1941. október 7.

⁹⁴ MNL OL K 150. 2802. csomó I. kútfő, 11-c tétel. 988/1941. I-b. BM. Az ungvári polgármester jelentése a belügyminiszternek, 1941. október 7.

⁹⁵ 1200/1943. ME.

⁹⁶ Kolozsvár engedélyt kér a nagy lakások igénybevételére. *Népszava* 1943. március 10. 10. A cikk egy belügyminiszterhez intézett felterjesztést tárgyalt.

⁹⁷ A magántulajdonban álló napló 1944. május 24-i bejegyzéséből idéz Kunt Gergely jelen számban megjelent írásában, illetve lásd még: Kunt 2012: 94. Egy 1944. április 27-i bejegyzésből az is kiderül, hogy Valkóék megkeresése akkortájt történhetett (Kunt 2012: 93).

⁹⁸ De nem is tehettek volna, mert a hatósági lakáselosztás a II. világháború alatt sem jelentette a lakások újraosztását, így nem adott lehetőséget minőségi lakáscserére.

működik a hatósági lakás-igénybevétel,⁹⁹ természetes volt számukra a gondolat, hogy „zsidó” szomszédaikat az indokolt lakásszükséglet elve alapján kérjék meg lakáscserére – s ezáltal a felborult rend helyreállítására –, noha ennek külön a zsidónak minősülőkre érvényes jogi meghatározása még ekkor sem létezett. Nem véletlenül tette oda lányuk zárójelben a „zsidó” megjelölést is a lakószám–szobaszám szerinti összehasonlító számítás mellé – mintegy magyarázataként annak, hogy miért is cselekedtek így. Az általuk gyakorolt kettéválasztás nem tudott maga mögött állami, hatósági rendelkezést, viszont egybevágott azzal a normarendszeren alapuló látásmóddal, amely a társadalmi helyzet alapján kötött eltérő jogosultságot a „zsidó” kategóriához.

1941 első hónapjaiban, a Honvédelmi Minisztériumban az I. zsidótörvény nyomán zsidónak minősülő tartalékos tisztokra vonatkozóan a törvény tisztí mivoltukra gyakorolt hatását próbálták értelmezni. A rangfokozatuktól való megfosztásukról szóló minisztériumi javaslatban a következők álltak:

„A zsidóknak az 1939: IV. tc. alapján kialakult új helyzete, amely ezeket nem teljes jogú állampolgárokká degradálta, őket gazdasági és politikai vonalon második vonalba szorította vissza, s így társadalmi súlyukat oly mélyre süllyesztette, amely a tisztí állás tekintélyével többé már össze nem egyeztethető, tisztí rendfokozatuk további megtartását etikailag lehetetlenné teszi.”¹⁰⁰

Továbbá, hogy „a zsidó tiszték az A. 37. Jelz. Utasítás 8. § felsorolt követelményeknek a hivatkozott törvény megjelenése óta többé már meg nem felelhetnek, mert a tiszttől megkívánt tekintéllyel sem a polgári társadalom előtt, sem katonai szolgálati alkalmazásukban nem rendelkezhetnek”.¹⁰¹ Vagyis úgy vélték, hogy a „zsidók” a törvény folytán elvesztették „társadalmi tekintélyüket”, ami társadalmi helyzetüket illetően számos, magában a törvényben nem szereplő, a társadalmi normák összefüggései miatt azonban különböző területeken érvényesülő következménnyel járt, s amit jogilag is szabályozni, illetve tisztázni kell. Ebben az esetben ugyan a tisztí rang volt az aktuális tét, azonban ugyanebből a normarendszerre támaszkodó érvelésből a lakhatásra vonatkozó következtetéseket is le lehetett vonni. A lakás – társadalmi státus – foglalkozás – tekintély összefüggésrendszerében ugyanis egy bármelyik elemet érintő változás az összes többire is kihatott, megkérdőjelezhette azokat. A norma szerinti megfelelésnek egyszerre kellett érvényesülnie az elemek között. Például valaki „társadalmi állásában is változás következett be, minek következtében az egyszobás garszon lakás nem elégíti ki, és szüksége van két-, vagy háromszobás lakásra”.¹⁰² A „zsidóknak” „társadalmi tekintélyük” elvesz-

⁹⁹ Egy 1944. áprilisi rendelet folytán, lásd később.

¹⁰⁰ A Honvédelmi Minisztérium 8. osztályának megjegyzései és javaslata a zsidó tiszték ügyének rendezésére, 1941. március 10. (Karsai 1962: 261).

¹⁰¹ Karsai 1962: 261.

¹⁰² Bódy László helyettes polgármester válasza a közigazgatási bizottság 1944. június 12-i ülésén. *Fővárosi Közlöny* 1944. június 30. 608.

tésével a társadalmi státusuk rendült meg, a megkérdőjeleződött, alacsonyabbá vált státusuknak viszont a lakhatás terén is érvényesülnie kellett: csupán az alacsonyabb státusnak „megfelelő”, ahhoz „illő” lakás „járt nekik”.¹⁰³

Ez a gondolkodásmód alapul szolgálhatott ahhoz, hogy a nem zsidók számára a „zsidók” kategóriája jelentsen olyan kívülről meghatározott csoportot, amellyel saját lakáshelyzetét összehasonlította, illetve amellyel kapcsolatban ez a gondolat egyáltalán felmerült, s így csak a „zsidókat” illetően beszéltek jogilag definiált mérce nélkül is „tényleges szükségletről”. Ebben az összemérésben a mérleg két oldala társadalmi jelentést hordozott, s nem egyszerűen mennyiségi összevetés történt. E gondolat jogi intézményesülése utóbb következett be, mégpedig a lakásszükséglet jogi logikájára átfordítva. Előbb ugyanis a „zsidókra” érvényesen külön kritériumrendszert vezettek be 1944 áprilisában a hatósági lakáselosztás rendszerén belül, amely rejtve már hordozta az indokolt lakásszükséglet megkettőzésének képzetét, majd 1944 júniusában a budapesti csillagos házaz összeköltöztetés során a budapesti polgármester külön szabályozta a „zsidók” indokolt lakásszükségletének mértékét.¹⁰⁴

A lakásforgalom hatósági ellenőrzés alá helyezésével összefüggően a norma-rendszer által alkotott struktúrában belül másfajta cserélődés is zajlott. A lakás-nagyság és a társadalmi státus közötti kapcsolatra vonatkozóan az illendőség helyett használatba került a „jogosultság” képze. Így a normasértésnek megjelent egy olyan megfogalmazása, miszerint bizonyos személyek „olyan nagy lakásokat foglaltak le, ami rendes körülmények között állásuk és lakbérük szerint őket soha meg nem *illette* volna”.¹⁰⁵ A valamely „társadalmi osztálynak megfelelő”, „alkalmas” vagy ahhoz „illő” lakás képzetéhez képest itt már jogokról, jogosultságról, illetve annak megkérdőjelezéséről volt szó. A jogosultságon alapuló diskurzus 1944 nyarán, a csillagos házak kijelölése kapcsán írt lakossági beadványok tömegében robbant elő. A norma helyett a jogosultság szerinti érvelés olyan típusú megfogalmazásokban sűrűsödött, mint „a jelenlegi helyzetnél és társadalmi állásomnál fogva *feljogosítva érzem magam* arra, hogy a 3-tagú családomnak kényelmesebb lakást biztosítsak”,¹⁰⁶ „a rendelet és a mai élet szellemének megfelelően hisszük, hogy a sok türés és kényelmetlenség után a T. Lakáshivatal *minket keresztényeket megillető* jobb és egészséges családtagjaink számának megfelelő nagyobb lakáshoz juttat”,¹⁰⁷ „ebben a házban [...] keresztény magyar

¹⁰³ Itt utalni kell a zsidókról alkotott antiszemita kép kettősségére (keleti zsidó, illetve asszimilált zsidó), lásd: Bolgár 2014: 17–22. Ez a kettősség a lakhatásdiskurzusban is érzékelhető, így megkülönböztetésre vár.

¹⁰⁴ 1610/1944. ME., illetve 147501/1944–IX. pm.-tól 147514/1944–IX. pm.-ig; 148451/1944–IX. pm.; 148452/1944–IX. pm.

¹⁰⁵ MNL OL K 150. 2802. csomó I. kútfő, 11-c tétel. 862/1941. I-b. BM. A kolozsvári polgármester felterjesztése a belügyminiszterhez, 1941. október 14. (Kiemelés – N. Á.)

¹⁰⁶ BFL IV.1409.c. 2783/1944–IX. 148 043. Gáspár Miklós nyilatkozata, 1944. június 19. (Kiemelés – N. Á.)

¹⁰⁷ BFL IV.1409.c. 2786/1944–IX. 147 719. A VII. Dohány u. 45. számú ház keresztény lakóinak kérelme, 1944. június 17. (Kiemelés – N. Á.)

családok vannak össze zsufolva. 84 kisebb nagyobb gyermek akiknek szüleikkel együtt *nagy szükségük és joguk van* egy tágasabb egészségesebb régi bérű lakásra”.¹⁰⁸ A jogosultság képzetének megjelenése a normasértés megéléséhez képest már a lakáshoz való jog vitatását is lehetővé tette, ugyanis a lakás állam általi biztosításának vagy éppen elvételének gondolatát hordozta. A jogosultság beadványokban megjelenő értelmezése azonban egy köznapi, jogilag nem intézményesített elgondolást jelentett, mert hiába működött hatósági ellenőrzés alatt a lakásforgalom, ennek nem képezte részét a lakások újraosztásának programja. A köznapi elképzelés viszont a felbomlott normatív rend helyreállításának jelentését foglalta magában.

Azon túl, hogy a társadalmi státusok helyét a „zsidó–keresztény” felosztás váltotta fel, hogy az illendőség képze helyébe a jogosultsághé lépett, és hogy a normarendszer az indokolt lakásszükséglet logikáját is integrálni tudta magába, még egy további fogalmi eltolódás is végbement a normatív struktúrán belül. Az MTI úgy adott hírt 1944 júniusában a budapesti zsidók csillagos házakba történő összeköltöztetéséről, hogy „a zsidók új elhelyezése folytán a zsidók számarányuknak és *társadalmi értéküknek megfelelő lakásokba* fognak kerülni, megszűnik tehát az az állapot, hogy amíg a magyar dolgozók lakás nélkül vannak, a zsidók anyagi erejük folytán *őket meg nem illető* túlzott lakásviszonyok között élnek”.¹⁰⁹ A „társadalmi érték” fogalma nem ekkor bukkant fel először a lakhatással kapcsolatban. Vass József népjóléti miniszter már 1928-ban a következő szavakkal beszélt a lakáshelyzetről:

„Novum a lerokkant, lecsúszott középosztályra nézve, hogy neki olyan lakásviszonyok között kell tengődnie, amelyek nem felelnek meg az ő korábbi státusának és nem felelnek meg mostani *társadalmi értékének* sem.”¹¹⁰

A „társadalmi értéknek megfelelő lakás” képze ugyanolyan diszkurzív elemként jelent meg, mint a „társadalmi státusnak megfelelő lakás”, azonban két szempontból is eltérő jelentéssel bírt. Egyrészt egészen más társadalomszemléletnek volt a hordozója: olyan elképzelés állt mögötte, amely a közösségi érdeket helyezi az egyéni elébe, és az egyén közösségi célnak való alárendelődését követeli meg.¹¹¹ Amikor 1943 elején egy szélsőjobboldali lap úgy fogalmazott egy újabb háborús lakásrendelet megjelenése kapcsán, hogy „így legalább a kufárok, az üzérkedők valóban példás büntetést kapnak, elvesztik főbérleti lakásukat, amit feltétlenül megérdemelnek, hiszen a lakásínség vámszedői voltak s velük szem-

¹⁰⁸ BFL IV.1409.c. 2784/1944–IX. 148 123. A VIII. Tisza Kálmán tér 3. számú ház keresztény lakóinak kérelme, 1944. június 19. (Kiemelés – N. Á.)

¹⁰⁹ A budapesti zsidókat külön házakba költöztetik. *Összetartás* 1944. június 13. 6. Szinte azonos szöveggel ugyanez a hír: Hová költöztetik a budapesti zsidókat? *Déli Magyar Szó* 1944. június 13. 3. (Kiemelés – N. Á.)

¹¹⁰ Vass 1928: 2. (Kiemelés – N. Á.)

¹¹¹ A kollektív gondolat, illetve társadalomszervezési elv két világháború közötti előretöréséhez: Ungváry 2012: 195, 224.

ben ugyanakkor *a közösség szempontjából értékes elemek juthatnak főbérlethez*”,¹¹² akkor nemcsak használta, de értelmezte is a társadalmi érték fogalmát.

Másrészt, bár a két, egymás mellett használt diszkurzív elem olyannyira ugyanazt a nyelvi sémát követte, hogy a kettő közötti váltás még akár mindössze formai választásnak is tűnhetett, a társadalmi érték a jogosultság sajátos jelentéstartalmát hordozta: a lakáshoz való jog érdemként tételezését. Ugyanebbe a jelentéstartalomba illeszkedtek az olyan megnyilatkozások is, mint „nem írnám ezt a kérvényt, ha az lenne a helyzet, hogy az én kiköltözésem által *egy arra érdemes keresztény család* lakáshoz jut”,¹¹³ vagy „alulírottak, a VIII. ker. Tisza Kálmán tér 3 számú ház keresztény magyar lakói, azon tiszteletteljes kérelemmel fordulunk a Polgármester úrhoz, mint az új szociális magyar jövődő bátor kiálású ízig vérig magyar harcosához, aki *az arra érdemes és rászoruló keresztény magyar családok*on akar és tud is segíteni, hogy tekintettel a rendes becsületes keresztény munkás családok antiszociális lakásviszonyaira fent nevezett házat hatalmánál és jogánál fogva csak zsidó által lakható sárga csillaggal megjelölt háznak kijelölni illetve nyilvánítani méltóztasson”.¹¹⁴ Illetve olyan megfogalmazások születtek, mint „családom azóta is, így én is különösebben is mindig a közt szolgáltuk [...]. Így tehát azt hiszem hogy ezen soron kívül elintézendő mélytiszteletteljes kéresem nem indokolatlan *és megérdemlem*, hogy azt kérhessem”.¹¹⁵

A mód, ahogy ezek a panelként működő kifejezések egybevágtak az „arra valóban jogosult magyar dolgozók otthona”¹¹⁶ megfogalmazással, azt tükrözte, hogy a jogosultságot és az érdemet egymással felcserélhető, azonos értelmű fogalmaknak tekintették. A kettő között azonban volt jelentésbeli eltérés. Míg az érdemel ige jelentése a „méltónak bizonyul valamire, magatartása, cselekedete, tulajdonsága révén megilleti valami”, addig a jogosultsága a „jogszámban biztosított lehetőség valamire”.¹¹⁷ E megkülönböztetés és jelentéstulajdonítás szerint a jogosultságnak a beadványokban körvonalazódó elképzelése az érdem képzetéhez állt közel, annak logikája mutatkozott meg benne, nyelvi készletük a jogosultságot a megilleti igével helyezte egy asszociációs mezőbe. Mindez arra utalt, hogy ez a jogszámban nem intézményesült hétköznapi jogosultságképzet egy sajátos ötvöződésnek volt a terméke.¹¹⁸ A társadalmi státust és a lakásnagyságot egymásnak megfelelően, az illendőség intézményen alapuló normarendszernek

¹¹² Közzöljük az igényelhető lakáscímeket. *Pesti Újság* 1943. február 4. 5. (Kiemelés – N. Á.)

¹¹³ BFL IV.1409.c. 2790/1944–IX. 148 606. Özv. Politzer Gusztávné kérelme, 1944. június 24. (Kiemelés – N. Á.)

¹¹⁴ BFL IV.1409.c. 2784/1944–IX. 148 123. A VIII. Tisza Kálmán tér 3. számú ház keresztény lakóinak kérelme, 1944. június 19. (Kiemelés – N. Á.)

¹¹⁵ BFL IV.1409.c. 2787/1944–IX. 148 227. Sárospataki Czeglédy Endre okl. mérnök, törvényszéki állandó hites szakértő kérelme, 1944. június 17. (Kiemelés az eredetiben.)

¹¹⁶ Kutasi Kovács Lajos: A Lónyay-utca 18/b. számú ház zsidó lakói rabbival akarták megáldatni az óvóhelyet! Zsidó titkok és zsidó terror egy négyemeletes bérházban. *Déli Magyar Szó* 1944. május 11. 3.

¹¹⁷ Bárczi–Országh (főszerk.) 1959–1962: II. 412; III. 667.

¹¹⁸ Legalábbis ilyen tiszta, explicit formában nem intézményesült.

és a jogosultság állami garanciát tételező képzetének az egymásra vetüléséből született valami új elgondolás, amely az időközben „zsidó–keresztény” szembeállításra cserélődött társadalmi státushoz már nem az illendőség szerint kötött lakásnagyságot, hanem aszerint, hogy mi „jár” neki. Ez azonban nem jogilag intézményesített jogosultságképzet volt, a jogi látszat ellenére nem felelt meg a jogi elveknek. Egyrészt a nyelvi variánsok a háttérben az érdem képzetének (rejtett) jelenlétére utaltak, aminek jogi alapja nem létezett, másrészt olyan rendszer, amely társadalmi csoportok szerint értelmezte volna a jogosultságot, kizárólag a Tanácsköztársaság alatt intézményesült a jogban.

* * *

Amikor a II. világháború és a hadigazdaság igényei miatt ismét állami lakásügyi beavatkozásokra került sor Magyarországon, gyors tempóban aktivizálódtak és formálódtak a lakások társadalmi eloszlásával, sőt, elosztásával kapcsolatos képzetek. A lakások társadalmi kategóriák közötti eloszlását eltérő elvek szerint elgondoló képzetkörök váltották egymást, illetve léteztek egymás mellett, még hozzá sajátos viszonyban. Egymás között ugyanis átjárhatóak voltak, bizonyos pontokon egymásba játszottak, illetve egymással behelyettesíthetők voltak.

A kötött lakásgazdálkodás alapelemeinek és alapszerkezetének azonossága ellenére más folyamatokon ment keresztül a II. világháborúban, mint a megelőző alatt. A társadalmi státuson alapuló normarendszer ugyan még ezekben az években is meghatározta a lakhatásról való gondolkodást, a háborús gazdálkodás hatására zajló diszkurzív folyamatok elkezdtek kifelé mutatni belőle. Noha a normatív szemlélet olyan diszkurzív vázat képezett, amelybe bele lehetett illeszteni az indokolt lakásszükséglet logikáját, a társadalmi státus elemét ki lehetett cserélni a „zsidó–keresztény” felosztásra vagy a társadalmi érték fogalmára, az illendőséget pedig a jogosultságra, ez utóbbi, illetve annak az érdem elvén alapuló köznapi képzete és a társadalmi érték gondolata már egy újfajta társadalomképet, társadalmi berendezkedést hordozott.

Ha azt feltételezzük, hogy a diskurzus változásai – ami már önmagában is felveti a kérdést, milyen módosulást tekintünk valamiféle határpontnak – a társadalom mentális és egyéb átalakulását jelzik, akkor a II. világháborús beavatkozások, az állam szereplőként való belépése a lakhatás szférájába olyan társadalmi reakciókat generált, amelyek a társadalmi-politikai berendezkedés módosulása felé mutattak. Milyen politikai-társadalmi átalakulás zajlott a háborús évek alatt, s milyen irányba lendültek ki e folyamatok, vagy voltak éppen kontinuusak a háború lezárultával bekövetkező politikai átrendeződés folytán? Ezeknek a változásoknak a feltárásához és értelmezéséhez a következő lépésben elengedhetetlenül szükséges lesz azoknak a lakosság és az állam között különböző szinteken, csatornákon keresztül zajló interakcióknak a vizsgálata, amelyekben a diszkurzív változások, eltolódások végbementek, illetve tetten érhetőek.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1409.c. Budapest Székesfőváros Polgármesterének iratai. Polgármesteri Ügyosztályok Központi Irattára, 1944.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K 150. A Belügyminisztérium iratai. Általános iratok, 1940–1942.

Déli Magyar Szó, 1944.

Fővárosi Közlöny, 1942–1944.

Háztulajdonosok Lapja, 1926.

Népszava, 1942–1943.

Összetartás, 1944.

Pesti Újság, 1942–1943.

HIVATKOZOTT IRODALOM

A 4 nagy fejezet [1933]: „*A 4 nagy fejezet*”. 1. *A családi ház*. 2. *Az öröklakás*. 3. *A telek*. 4. *Az építőhitelek és az építőtakarékok*. Budapest.

Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára*. II–III. kötet. Budapest.

Bekszics Gusztáv 1895: *A román kérdés és a fajok harcza Európában és Magyarországon*. Budapest.

Bierbauer Virgil 1932: A lakóház-forma: alacsony, középmagas vagy magas lakóház. *Tér és Forma* (5.) 3. 65–81.

Bihari Péter 2008: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Budapest.

Bolgár Dániel 2014: *Miért a zsidók? A zsidó siker és kudarc társadalomtörténete a modern Magyarországon (1890–1944)*. Kézirat.

Bor Pál 1929: Forgó Pál: Új építéset. (Könyvismertetés.) *Magyar Iparművészet* (32.) 3–4. 72–73.

Borsos Endre 1929: *A magyar lakásügy a háború kezdetétől*. I–II. kötet. H. n.

Borsos Endre – Németh Béla 1938: *Magyarország lakáspolitikája*. Budapest.

Botha József 1932: *A korszerű családiház-építésről. Mit kell tudnia az építetőnek és az építőnek?* Budapest.

Buchinger Manó 1906: *A lakásnyomor*. Budapest.

Fái Sándor 1927: A bérlővédelem Európa különböző országaiban, a jövő lakásjoga és lakásfeladatai. *Városi Szemle* (13.) 3. 401–415.

Fenyves Katalin 2010: *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Budapest.

Ferenczi Imre 1917: A lakásínség leküzdése és a lakáshivatal. *Munkásügyi Szemle* (8.) 19–20. 475–482.

- Forgó Pál 1928: A városépítés új problémái és eredményei. *Városi Szemle* (14.) 2. 280–295.
- Gábor Eszter 2009: A polgári lakásigények mélyrepülése – az egyszobás cselédszobás lakás. *Budapesti Negyed* (17.) 63. 91–122.
- Healy, Maureen 2004: *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire. Total War and Everyday Life in World War I*. Cambridge.
- Hoffman Dezső [1932]: *A magántisztviselők szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Budapest.
- Jellinek Henrik (Censor) 1920: *Budapest lakásügye. (Adalékok a magyar gazdasági élethez.)* Budapest.
- Kaesz Gyula 1934: A kislakás belső berendezéséről. In: Szegedy-Maszák Aladárné – Stumpf Károlyné (szerk.): *A magyar úriasszony otthona. Az otthon kultúrája*. Budapest, 22–41.
- Kaffka Péter 1931: Budapesti lakásépítés. *Magyar Szemle* (5.) 4. 358–366.
- Karsai Elek (szerk.) 1962: „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*. II. kötet. 1942. május – 1945. november. Budapest.
- Kerék Mihály 1943: *Lakásügy és lakáspolitikai. M. Kir. József Nádor Közgazdasági Egyetem szociális tanfolyama. (III. évfolyam.)* Budapest.
- Kotsis Iván 1941: Javaslat a középpolgári és kiskeresetű családok lakásainak alaprajzi megjavítására. *Építészet* (1.) 1. 16–19.
- Kotsis Iván 1942: *Közép- és kislakások alaprajzi megoldásai bérházakban. A Mérnöki Továbbképző Intézet 1941. évi tanfolyamainak anyaga*. Budapest.
- Kovács Alajos 1922: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Budapest.
- Kozma Lajos 1933: A ház, mint használati tárgy. *Tér és Forma* (6.) 12. 369–381, 395–396.
- Kozma Lajos 1936: Kislakások minimal-helyiségeiről. *Tér és Forma* (9.) 2. 47–52.
- Körömdi Ferenc 2006: *A budapesti kaland*. Budapest.
- Kunt Gergely 2012: *A kultuszteremtés társadalomtörténete. Szocializáció, előítélet, politikai propaganda kamasznaplók tükrében*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- K. Virágh Andor 1926: Nemzetközi pályázat a középosztály lakáskérdésének megoldására. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* (60.) 44–45. 253–259.
- Ladstätter, Francina 2014: Die „unsichtbare Hand” in der Sprache. Eine kritische Betrachtung von Kellers Sprachwandeltheorie. http://www.linguistik-online.de/18_04/ladstaetter.pdf – utolsó letöltés: 2014. szeptember 10.
- Matolcsy Mátyás (összeáll.) é. n.: *Zsidók házvagyona Budapesten és a vidéki városokban*. H. n.
- Molnár Farkas 1936: Pro és kontra. *Tér és Forma* (9.) 1. 15–17.
- N. n. 1939: Lakásügyi problémák az angol városokban. *Városi Szemle* (25.) 5. 781–785.
- Paulheim Ferenc 1941: Lakáskérdés Magyarországon. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* (75.) 35–36. 158–164.
- Pápay Károly 1942: A lakáskérdés legújabb fejlődése Németországban és az új nagy német lakásépítkezési program. *Városi Szemle* (28.) 2. 242–276.
- P[ikler J. Gyula] 1908: A telekspekuláció és a lakáskérdés. *Városi Szemle* (1.) 1. 55–56.
- Preisich Gábor 1931: A „Cirpac” és a modern építészet. *Magyar Szemle* (5.) 9. 47–53.
- Sommer Lajos 1929: A városi lakásépítés problémái. *Városi Szemle* (15.) 6. 1240–1261.
- Szalay Sándor 1928: A lakáspiac szervezése. *Városi Szemle* (14.) 3. 441–452.
- Szádeczky-Kardoss Tibor 1933: *A lakbérviszonyok alakulása Budapesten*. Budapest.

- Ungváry Krisztián 2012: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*. Pécs–Budapest.
- Valló Judit 2010: Nemzetgyilkos lakástípusok vagy a modern nagyvárosi élet szimbólumai? Középosztályi kislakások a harmincas évek Budapestjén. *Korall* (11.) 40. 84–113.
- Valló Judit 2011: Legénylakás – modern lakósejt. Fővárosi garzonlakások és bérlőik a 19–20. század fordulójától az 1940-es évekig. In: *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv VI*. Budapest, 77–101.
- Varga József 1942: Az új munkáslakások építése. *Építészet* (2.) 2. 33–44.
- Vass József 1928: Vass József népjóléti miniszter részletes nyilatkozata a lakáskérdésről. *Lakásügyi Szemle* (1.) 2. 1–4.
- Weis István 1930: *A mai magyar társadalom*. Budapest.
- W[ildner] Ö[dön] 1909: A fővárosi lakásviszonyok javítása. *Városi Szemle* (2.) 5. 447–455.